

Zuzanna Błajet
Wydział Filologiczny
Uniwersytetu Jagiellońskiego

Zwierzęta w literaturze i kulturze ismailickich ludów Badachschanu tadżyckiego

Przedstawienia wszelkiego rodzaju zwierząt licznie występują w kulturze Badachschanu tadżyckiego. Mimo to dotychczasowe badania podnoszące problematykę wyobrażeń na temat zwierząt w tekstach kultury tworzonych przez mieszkańców tego regionu są bardzo nieliczne. Prezentowana rozprawa zmierza do częściowego uzupełnienia tych luk badawczych, przedstawiając syntetyczny opis kulturowych wyobrażeń na temat trzech najczęściej pojawiających się w tekstach folkloru gatunków: węża, psa i koziorożca (*Capra sibirica*). W badaniu uwzględniono teksty zebrane wśród Pamirczyków, czyli ludności pochodzenia irańskiego wyznającej ismailizm.

Rozprawa ma dwa cele: po pierwsze, rekonstrukcję utrwalonych w pamirskich tekstach kultury obrazów węża, psa i koziorożca. Po drugie, próbę określenia czy i w jakim stopniu utrwalone w pamirskich tekstach kultury wyobrażenia tworzące obrazy zwierząt mają charakter systemowy, tzn. na ile są to wyobrażenia skonwencjonalizowane i ustabilizowane w procesie społecznej transmisji. Zawarte w rozprawie rozważania są próbą odpowiedzi na następujące pytania badawcze: jakie cechy zwierząt (zewewnętrzne i wewnętrzne), ich lokalizacje, zachowania, relacje zwierząt z innymi elementami tekstów, a także jakie treści aksjologiczne oraz utylitarne wykorzystanie tych zwierząt utrwalają pamirskie teksty kultury? Czy wykryte w toku analizy wyobrażenia powtarzają się w materiale badawczym? Czy wyobrażenia te znajdują potwierdzenie w innych dziedzinach kultury symbolicznej Badachschanu, w tym w micie, rytuale, religii i sztuce, co mogłoby świadczyć o trwałości i stabilizacji tych wyobrażeń, tj. o ich systemowym charakterze?

Podstawy teoretyczne rozprawy stanowią semiotyka kultury, z której zaczerpnięto rozumienie kluczowych dla badań pojęć, koncepcja językowego (językowo-kulturowego) obrazu świata, a także koncepcje wyjaśniające dynamikę folkloru, w tym rozważania Piotra Bogatyriewa i Romana Jakobsona na temat rozróżnienia *langue/parole* w analizie folkloru¹ czy koncepcje wyjaśniające heterogeniczność tekstów folklorystycznych, by wspomnieć jedynie tezę o polisystemowości folkloru Jurija Łotmana², czy rozważania polskich etnolingwistów na temat współistnienia trzech ram interpretacyjnych rzeczywistości w tekstach folklorystycznych³.

1 Bogatyriew P. i Jakobson R. (1975) „Folklor jako swoista forma twórczości”, tłum. F. Wayda, w: Bogatyriew, P. *Semiotyka kultury ludowej*, R. Mayenowa (wstęp, wybór i opracowanie). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 168-182.

2 Łotman, J. (1984) *Struktura tekstu artystycznego*, tłum. A. Tanalska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

3 Bartmińska, I., Bartmiński J., Paćławska E. i Żuk M. (2012) „Świat”. In Bartmiński J. (red.) *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. T. I, z. 4. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 11-76.

Materiał badawczy rozprawy stanowi 135 tekstów, a wśród nich: utwory literackie (bajki, legendy, podania, memoraty, pieśni nostalgiczne), przysłowia, związki frazeologiczne, a także relacje mieszkańców Badachschanu na temat lokalnych wierzeń, indywidualnych doświadczeń i przekonań związanych ze zwierzętami, relacje na temat zastosowania zwierząt w praktykach leczniczych i magicznych, opowieści o snach. Ze względu na fakt, że teksty literackie tworzą zbiór zdecydowanie najliczniejszy, literatura, będąca jedną z dziedzin kultury symbolicznej, została wyeksponowana w tytule dysertacji. Materiał badawczy po części został zebrany podczas badań terenowych w Badachschanie tadżyckim, a po części pochodzi ze zbiorów pamiirskiego folkloru. Zebrane teksty zostały utrwalone w różnych językach pamiirskich, a także w j. tadżyckim i rosyjskim. Na potrzeby badań dokonano ich przekładu na j. polski. Polskie przekłady wszystkich analizowanych tekstów zamieszczono w aneksie.

Teksty poddano analizie w oparciu o następujące kategorie: wygląd zwierzęcia, jego właściwości niezwiązane z wyglądem, lokalizacje, działania zwierzęcia, zwierzę jako obiekt działań, zakazy związane ze zwierzęciem, jego przemiany, zwierzę jako przepowiednia, kolekcje (współwystępowanie na zasadzie pełnienia wspólnej funkcji), ekwiwalencje (możliwość zastąpienia), opozycje, zastosowanie zwierzęcia lub jego części. Metoda analizy kategoryjnej została zapożyczona ze *Słownika Stereotypów i Symboli Ludowych*⁴, którego celem jest rekonstrukcja tradycyjnego obrazu świata utrwalonego w polskich tekstach kultury. Sensów i powtarzalności wyłonionych analitycznie wyobrażeń na temat zwierząt poszukiwano w szerszym kontekście kulturowym, tj. w innych systemach znakowych (religii, micie, rytuale, sztuce itd.), a także w codziennym doświadczeniu ludności Badachschanu tadżyckiego. Taki sposób postępowania dał podstawy do wysuwania hipotez o systemowym charakterze poszczególnych wyobrażeń.

Zastosowana metoda pozwoliła stworzyć szczegółową rekonstrukcję kulturowych obrazów węża, psa i koziorożca oraz opracować inwentarz struktur formalnych i znaczeniowych, z których konstruowane są teksty z udziałem tych zwierząt. Zrekonstruowane obrazy węża i psa są dalece zróżnicowane głównie w sferze przypisywanych tym zwierzętom właściwości oraz wartościowań odzwierciedlających postawę mieszkańców Badachschanu wobec tych zwierząt. Jak pokazują uzyskane wyniki, w oczach Pamirczyków wąż jest podły, mściwy, niebezpieczny, a równocześnie wdzięczny, opiekuńczy i dobry. Większość z jego działań daje się zaklasyfikować jako szkodzące lub sprzyjające. Ponadto stanowi on negatywny element wszystkich binarnych opozycji wyłonionych w toku analizy, a wszystkie przemiany w węża lub węża w inną postać wskazują na negatywny obraz tego zwierzęcia. Równoległe uzyskane wyniki wskazują na stabilność takich pozytywnych wyobrażeń jak: wąż-strażnik domu lub wąż-strażnik wodnego źródła, związek węża z

4 Bartmiński, J. (1996) „O «Słowniku stereotypów i symboli ludowych»”, w: Bartmiński, J. (red.) *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. T. 1, z. 1., Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, pp. 9-34.

lecnictwem lub wąż-donator. Podobne zróżnicowanie cechuje zrekonstruowany obraz psa. Pamirskie teksty przypisują mu szereg negatywnych i pozytywnych właściwości, by wspomnieć jedynie nieczystość (rytualną i fizyczną) oraz kłótność, a równolegle wierność i czujność. Silnie eksponowana jest zarówno wizja psa jako zwierzęcia żyjącego w trudzie i pogardzanego przez człowieka, jak i strażnicza funkcja psa. Przede wszystkim pies chroni domy i ludzi przed różnego rodzaju demonami. Najmniejszy stopień różnorodności cechuje wyniki uzyskane dla koziorożca, co najprawdopodobniej wynika z faktu, że jego kulturowa rola jako zwierzęcia świętego i czystego jest w Badachszenie jasno określona. Uzyskane wyniki pokazują, że czystość koziorożca przeciwstawiana jest nieczystości człowieka, ludzkiego otoczenia oraz zwierząt udomowionych, co można interpretować jako realizację binarnych opozycji czysty – nieczysty oraz sacrum – profanum. Zdecydowanie pozytywne właściwości przypisuje się też poszczególnym częściom ciała koziorożca: wierzy się, że po zjedzeniu mięsa ciała człowieka oczyszcza się w sensie fizycznym i duchowym, zaś rogom przypisuje się właściwości apotropeiczne i dlatego umieszcza się je w lokalnych miejscach kultu.

Przeprowadzone badania dały podstawy do wysunięcia hipotez o systemowym charakterze części z wyłonionych w toku analizy wyobrażeń. Do wyobrażeń najczęściej powtarzających się, a więc co do których z największym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że posiadają charakter systemowy należą m.in.: biały wąż jako strażnik domu, wąż odwdzięczający się za okazane mu dobro oraz wąż-donator, lecznicze właściwości jadu węża, pies jako strażnik chroniący przed demonami, kłótność psa, pies jako zwierzę żyjące w trudzie, stereotyp szlachetnego i czystego koziorożca, wyobrażenie o oczyszczających właściwościach mięsa koziorożca oraz magicznej funkcji jego rogów.

Znaczenia i umotywowania części wyobrażeń rozszyfrowano, odwołując się do mitologii irańskiej i archaicznych wierzeń, do islamu oraz do zmysłowego doświadczenia. W tym sensie uzyskane wyniki są spójne z koncepcją lubelskich etnolingwistów o współlistnieniu trzech ram interpretacyjnych w ludowym obrazie świata oraz hipotezą E. Mieleńskiego o polistadialności folkloru⁵. Na przykład, według proponowanych interpretacji stereotyp niebezpiecznego węża może mieć swoje źródła w obserwacji zachowania tego zwierzęcia lub w archaicznych wierzeniach irańskich, w których wąż jest utożsamiany z siłami chaosu i destrukcji. Apotropeiczna funkcja psa wywodzi się najprawdopodobniej z zaratusztriańskich wierzeń związanych z rolą tego zwierzęcia w rytuałach pogrzebowych. Natomiast przekonanie o nieczystości psa może wywodzić się z islamu. W analizowanych tekstach koziorożce są łączone z par, a więc istotami nadprzyrodzonymi wywodzącymi się z mitologii irańskiej, a jednocześnie z ważnymi postaciami islamu: Abrahamem i Fatimą. Tym samym uzyskane wyniki wskazują na współwystępowanie różnych kodów w ramach

⁵ Mieleński, E.M. (1978) „Porównawcza typologia folkloru (historyczna i strukturalna)”, tłum. A. Prus-Bogusławski, *Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 5(41), s. 105-118.

folkloru, czym potwierdzają tezę J. Łotmana i R. Barthes'a o polisystemowości niektórych systemów semiotycznych⁶.

Prezentowane badania poszerzają naukowe rozumienie tego, jak mieszkańcy Badachschanu tadżyckiego postrzegają węża, psa i kozioroźca oraz jak to postrzeganie odzwierciedlają tworzone przez nich teksty kultury. Wskazują również na istotne kulturowo motywy, które mogą przenikać diachroniczne warstwy kultury i przekraczać granice geograficzne. To zaś otwiera nowe pola badawcze w dziedzinie badań iranistycznych i porównawczych.

6 Barthes, R. (1985) *L'Aventure sémiologique*. Paris: Éditions du Seuil.